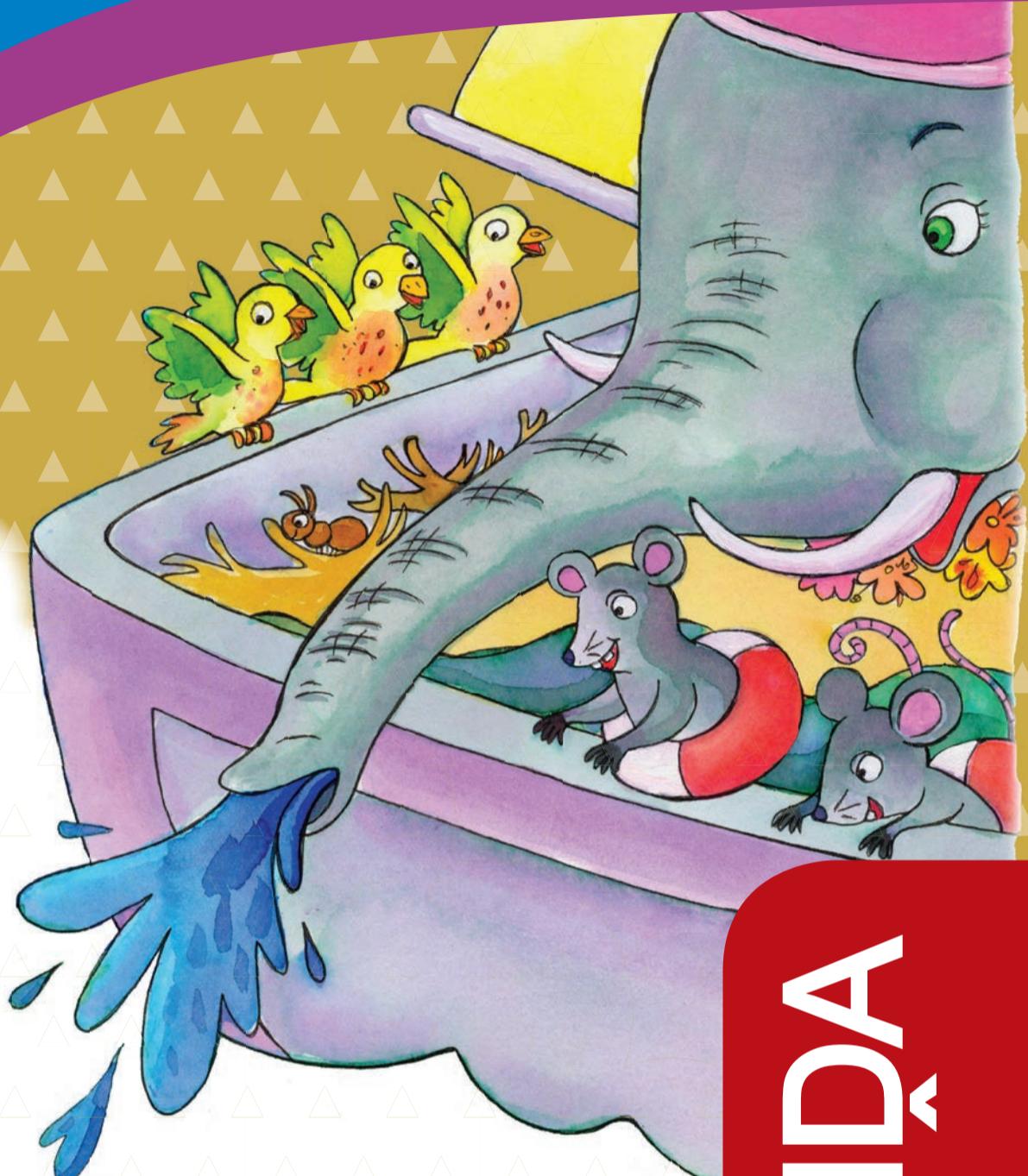




Gireidi
ya

2



Bugu Khulwane ya zwit̄ori zwa vhatuku

TSIVENDA



basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

7

Bugu ya



Kushumiselwe kwa Bugu Khulwane:

Zwiṭori zwi
re buguni iyi:



1 Phukha dzi
ya lwanzhe

1



2 Phele ya yuropa
na zwibudzana
zwa sumbe

13

Sa mudededzi, vha tea u pulanelna u dzudzanyela nyito ya u vhala na vhagudi kilasini yavho. Kanzhi musi hu tshi itiwa zwa u vhala na vhagudi, mudededzi u shuma na kilasi yothe. Fhedziha, arali kilasi yo hulesa, zwi nga vha khwiñe u shuma na tshigwada kana tshipiḍa tsha kilasi. Kha vha vhe na vhuṭanzi uri vhana vho dzula zwavhuḍi nahone vha a kona u vhona Bugu Khulwane lune vha ḥo kona u vhala zwo ḥwalwaho.

Nga tshifhinga tsha u vhala na vhagudi ḥwana u guda kufarelwe kwa bugu, u i imisa nga ndila kwayo, u fhenda masiaṭari nga ndila kwayo. Zwi alusa ndivho ya tshivhumbeo tsha bugu – gwati ḥa phanda (khvara), mathomo, magumo, gwati ḥa murahu na dzina. Hu vha u sumbedza vhagudi maitele a u vhala khathihi na u sumbedza ndeme ya u alusa zwikili zwa vhana zwa u thetshelesa, u amba, u vhala, u humbula, u elekanya na u ḥwala vhunga i ḥodeya ya CAPS. Hu vha hu u itela:

U alusa zwikili zwa u thetshelesa na u amba.
U alusa zwikili zwa u vhala zwine zwa kha ḥi simuwa.
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshiṭori.
U shela mulenzhe kha therisano, vha tshi amba nga u tou sielisana.
U ola na u ita matambwa a zwiṭori.
U shumisa zwifanyiso kha u humbulela uri tshiṭori tshi amba nga mini.
U shumisa ndila ya u vhala na vhagudi sa murango wa u ḥwala na vhagudi.

U dilugisela tshikhala tsha u vhala Bugu Khulwane

Kha vha vhe na vhuṭanzi uri vhana vhothe vha a kona u vhona iyi bugu. Arali kilasi yo hulesa kha vha shume na tshigwada tshiṭuku.

Zwi nga shumea arali vha tshi nga tou imisa bugu iyi nga yothe u itela uri vha si ḥwe vho i gagadela musi vha tshi khou vhala (Kha vha lavhelese ndaela dzi no vha vhudza nga kuimisele kwa bugu dzi re kha gwati ḥa bugu ḥa murahu.)

Kha vha shumise ruļa kana tshisumbi kha u sumba na u tevhela maipfi zwenezwi vha tshi khou vhala. Arali vha tshi ḥoda u ombedzela ipfi ḥigede, vha nga nambatedza kumbammbiri kha ipfi ḥeneļo u itela u ḥi khetha kha marīwe kana vha ita 'kufasiterevhutolo'. Vha dzhia kupiḍa kwa bammbiri kwa tshivhumbeo tsha rekithiengle vha tshea buli ḥa rekithiengle nga ngomu, vha dzhia kubammbiri uku vha ku vheha kha zwe zwa ḥwalwa u itela uri hu vhonale ipfi ḥithihi fhedzi.

Tshikhala tsha u thoma tsha u vhala na vhagudi

Tshikhala tsha u thoma tshi sedzesu u diphina ha vhagudi khathihi na u vhona marīwalwa lwa u thoma, vhagudi vha tshi khou sumbedza vhuḍipfi havho malugana na marīwalwa.

Kha vha fhende tshiṭori tshire tsha ḥo vhalwa. Kha vha ambe nga zwifanyiso zwi re ngomu.

Kha vha ri vhagudi vha humbulele tshiṭori vho ḥisendeka nga ḥohoz/dzina na zwifanyiso.

Kha vha ḥivhadze vhagudi maipfi maswa kana a no kondā musi hu sa athu vhalwa tshiṭori.

Kha vha ite magaraṭa a maipfi a u ḥivhadza maipfi maswa.

Kha vha vhale tshiṭori vha tshi shumisa u tsukunya ha muvhili na ipfi ḥi no enda ḥi tshi shanduka. Luvhilo na khalo zwi ende zwi tshi shanduka. Kha vha shumise luambomirađo (gestures) na luambotshifhātuwo (facial).

Kha vha tevhedzele zwe zwa ḥwalwa nga u sumba maipfi nga lutanda kana ruļa zwenezwi vha tshi khou vhala, u itela uri vhagudi vha kone u vhona zwine vha khou vhala. Vhagudi vha ḥo kona u livhanya mibvumo na zwiga zwi re kha ḥo siatari. Hezwi zwi ḥo dovha zwa vha thusa u vhona uri muthu u vhala a tshi bva kha tsha monde a tshi ya kha tsha uļa (u buđa) na u bva n̄ha a tshi ya phasi (u tsitsa) Kha vha shumise tshikhala itsi kha u gudisa vhana 'luambo lwa bugu' sa: maipfi, fhungo, siatari, muñwali, dzina/ḥohoz na zwiře.

Kha vha tende vhagudi vha tshi shela mulenzhe kha tshiṭori nga u bula mafurase ake a khou dovhollowa sa tsumbo, "Axaxaee, a wo ngo fara nne wo fara mudzi wa muṭulume! Shonee!") Tshiṭori tshithihi tshi tea u vhalwa luvhili kana luraru u itela u fha vhana tshikhala tsha u ita khorasi (ndovhololo) ya zwipiḍa zwa maipfi, vha ita matambwa kana u anetshela hafhu zwipiḍa zwa tshiṭori nga maipfi avho. Zwi khagala uri nyito dza u anetshela tshiṭori na u tshi vhalela n̄ha zwi tea u langwa nga vhuimo ha ndivhaluambo ya mugudi.

Tshikhala tsha vhuvhili tsha u vhala na vhagudi

Kha tshikhala tsha vhuvhili hu shumiswa marīwalwa eneo mathihi fhedzi ho sedzeswa u shela mulenzhe ho gaduwaho ha u vhala. Mudededzi u shumisa therisano dzi no itelwa u alusa ḥalukanyo ya maipfi, u ḥivha na u ḥalusa (decoding), nzudzanyo ya maipfi fhungoni (girama, mupeleļo, na zwiře).

Zwi kha vhone sa mudededzi, uri vha kunge vhagudi uri vha pfectese zwi tevhelaho: zwithu zwo tou gandiswaho (bugu), zwipiḍa zwa bugu, mibvumo (foniki), phetheni dza luambo, zwiřirathedzhi zwa u topola maipfi na tholokanyandivho kha vhuimo ho fhambanaho ha vhagudi (zwa tswititi / ḥitheraļa, zwa nzudzanyohafhu (reorganisation), zwa khumbulelwa (inferential), ndingo/mipimo (evaluation) na mbudziso dza phimadzungalelo (appreciation questions)).

Tshikhala tsha vhuraru tsha u vhala na vhagudi

Kha tshikhala tsha vhuraru tsha u vhala na vhagudi, vhagudi vha tea u vhala marīwalwa nga vhone vhaṇe vha ita nyito dza u amba, dza nđowenđowne na dza u ḥwala dze dza ḥisendeka nga ayo marīwalwa.

Hune zwa konadzea, marīwalwa a U vhala na Vhagudi a tea u ri swikisa kha U N̄wala na Vhagudi hune mudededzi a sumbedza nga u tou fanyisela kuřwalelwe kwa zwithu. Vhagudi vha sika marīwalwa ngeno mudededzi e ene mutshimbidi na muñwali (scribe). U sumbedza kuřwalele kwa zwithu nga u tou fanyisela zwi thusa u lugisela vhagudi nyito dza u ḥwala dzine vha ḥo ḥangana nadzo phanda.

1

Phukha dzi ya lwanzhe



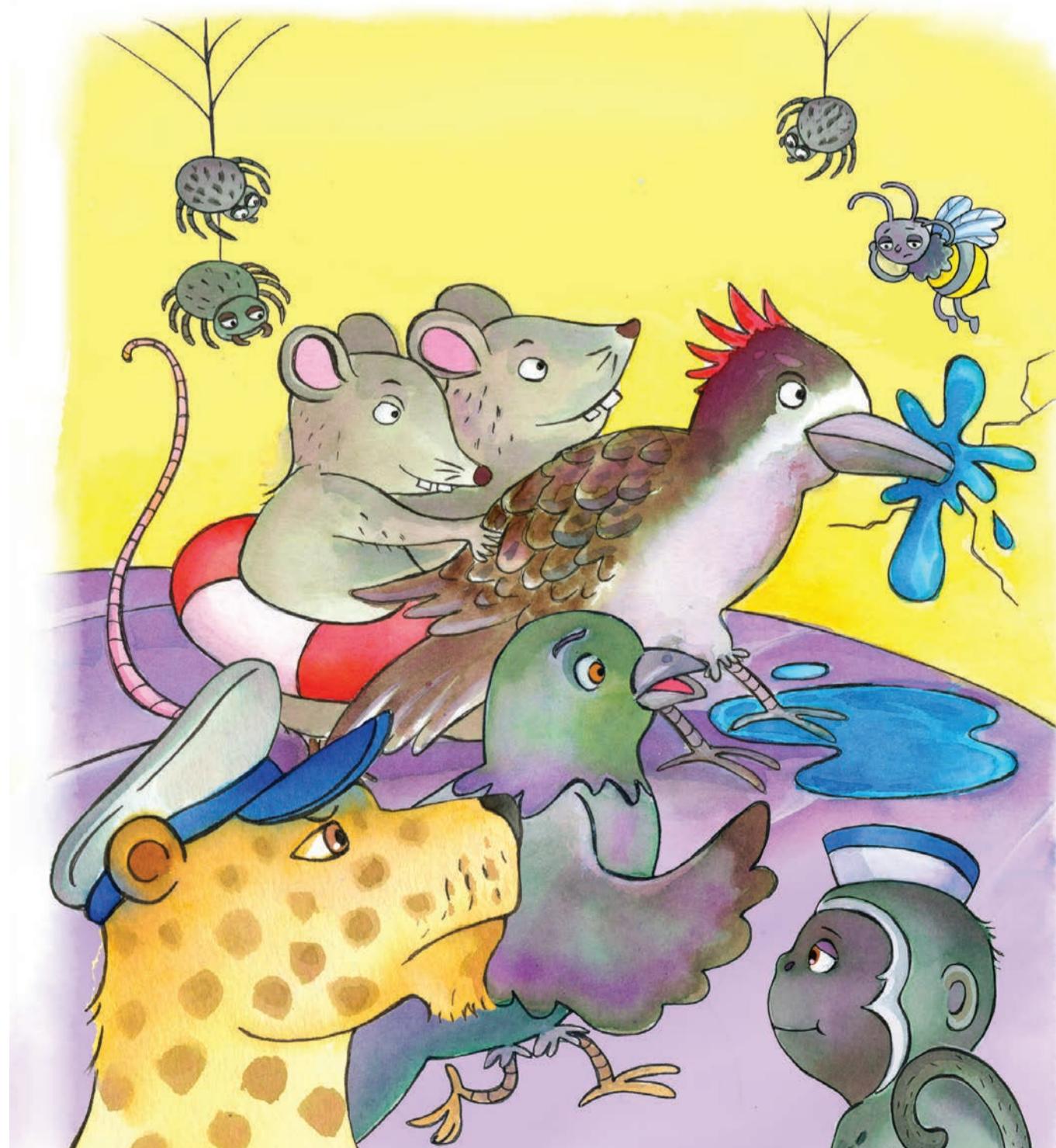


Phukha dza ḫaka, zwiṇoni na
zvikhokhonono zwi no bva Afrika zwo
tama u tandula ḫifhasi. Zwa humbula u
fara lwendo nga gungwa.

Zwo ḫiphinā kha maḍuvha a si manzhi
musi lwendolunyanyuli lwazwo lu tshi
thoma. Fhedzi nga murahu ha maḍuvha
a si manzhi zwa thoma u pfa vhumvumvu
na tsemano dza vuwa.

Khokho Khokhonya na Livhalani Lii^ha
vha thoma u lwa. Musi vha tshi khou
vhumbulusana, khokhonya ya phula buli
kha gungwa.

Madi a thoma u dzhena gungwani. Buli
lila la endeleta li tshi ya. Ha mbo thoma
u dzhena madi manzhi a tshi dadza
gungwa.



Zwipuka zwe vha zwi tshi khou
vhilahedzwa ngauri gungwa li nga
ñupela nahone vha nga nwela khothe.

"Ñññ! ñññ! ñññ!"

Hu amba Ñoñani Notshi, "Kha ri shume
rothe ri shate buli heli."

Nangoho zwipuka zwethe zwa shuma
zwethe zwi tshi lingedza u shata ili buli.



“Phaaphaa! Phaaphaa! Phaaphaa!”

Ndi zwi^ñoni zwi tshi lingedza u
papamalisa gungwa nga u babamela
nga phapha dzazwo, fhedzi zwe vha zwi
si na maanda o linganaho.

Muzhou a lingedza u hoha madⁱ a
tshi bva fhasifhasi gungwani a tshi a
fafadzela nn^{da} lwanzheni.

Humbuu! Washaa!

Humbuu! Washaa!

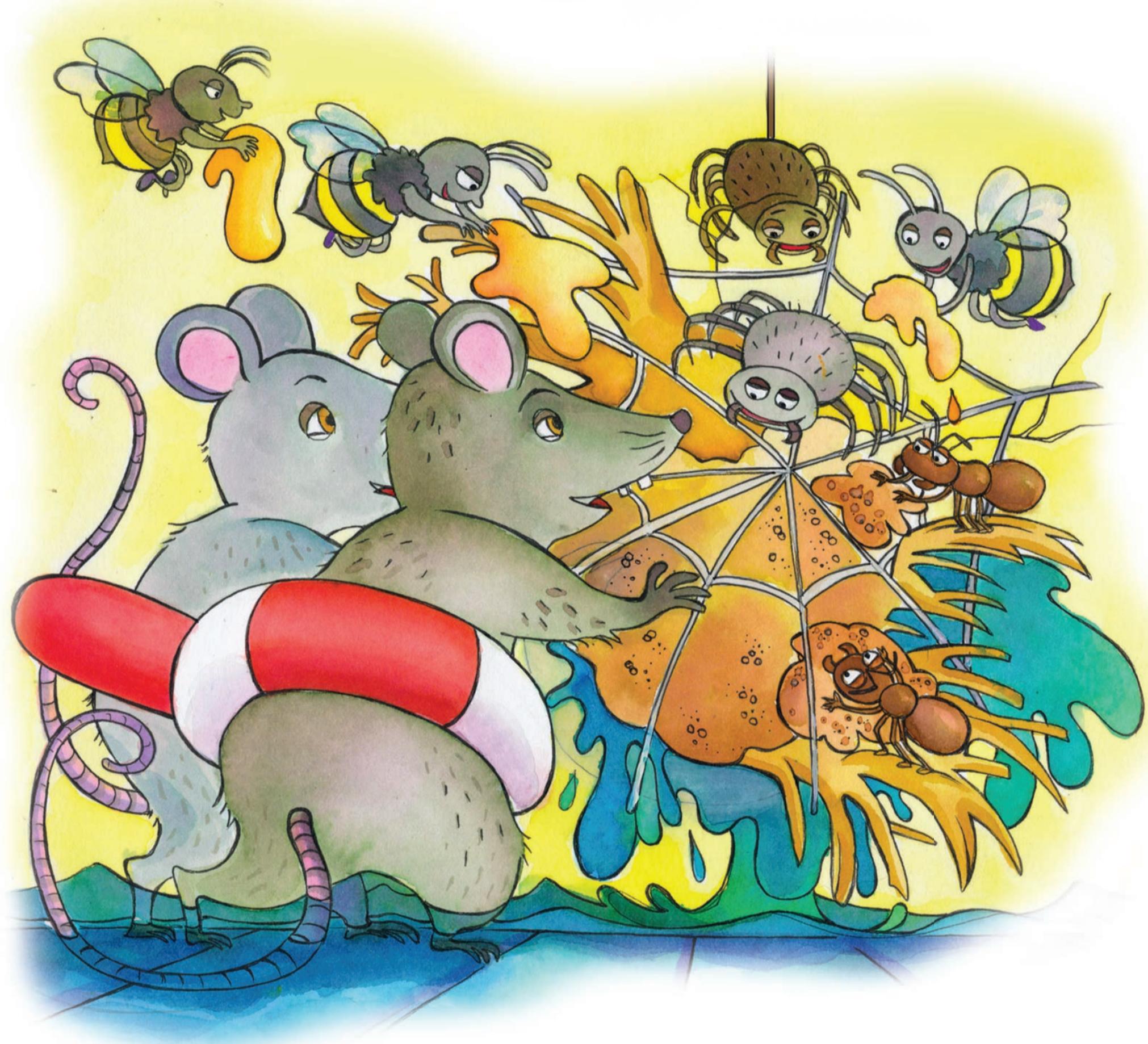


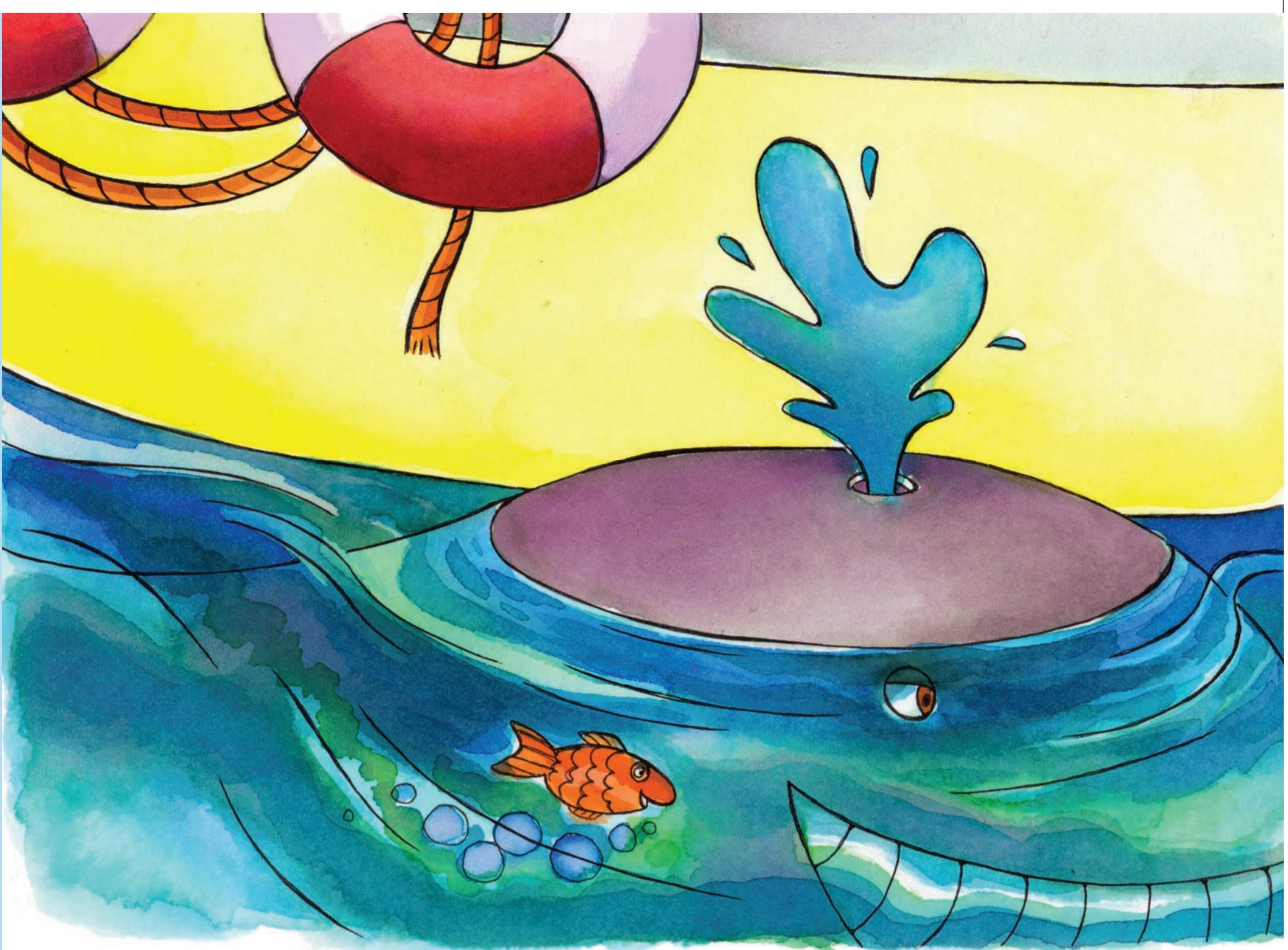
Vhothevhothe, hu tshi ri ḥotshi,
vhusunzi, mbevha na mabuvhi, vha
lingedza nga nungo dzothe na nga
kuhumbulele u shata buli ili.

Vha shumisa mudali wa buvhi, phula
ya ḥotshi na mutoli, fhedzi zwa bala u
shata ilo buli.

Mađi a di endelela u dzhena gungwani
a sumbedza u gonya a tshi ya afho
ngomu.

Nga itsho tshifhinga zwipuka zwo no
dzenwa nga nyofho dza uri ndi hone
zwo nwela khothe.





Tshifhinga tshi tshee tshenetsho,
kukovhe kutuku kwa tala kwa dzhena
gungwani nga ilo buli.

"Iwe kukovhe kutukutuku, naa u
nga ri thusavho?" Vha vhudzisa vho
hanganea.

"Ee, hu si na na khakhathi," hu amba
kukovhe kutukutuku.

Kula kukovhe kwa mbo ya kwa vhidza
Vhambani Vhimbi. Vhimbi a da a
gogodedza muvhili wawe muhuluhulu
kha gungwa a tshi pwanya buli lwe
madi a si tsha kona u dzhena gungwani.

Ndi fhalaha zwipuka zwi tshi vho kona
u shata lila buli zwavhudi hu si tshe na
madi ane a khou dzhena gungwani.

Vhothe vha femuluwa vha thoma u
renda Vhambani Vhimbi.

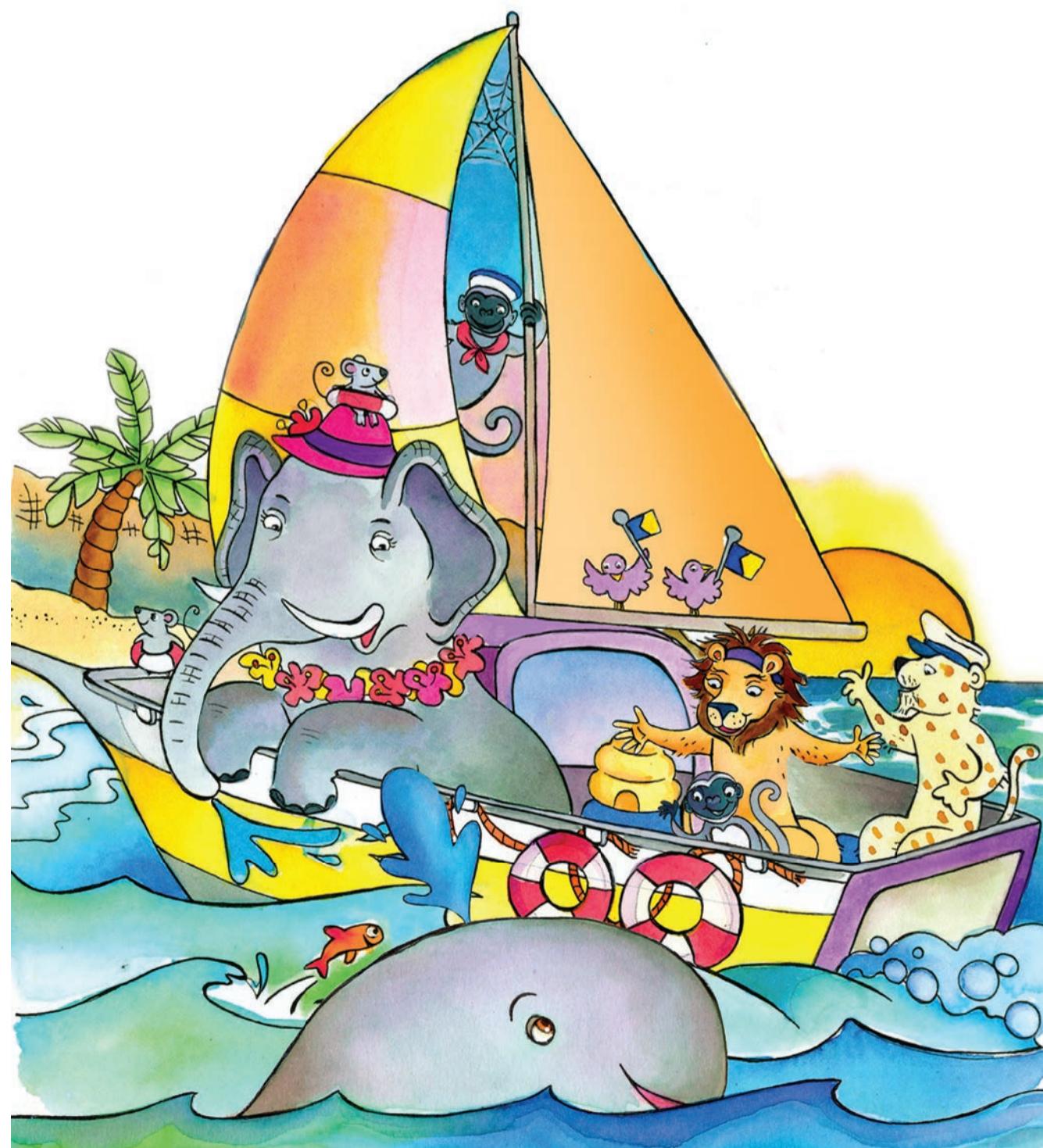


Thovhele Vho Ndau vha ri, "A u ri tshileli iwe kukovhe. Ri livhuha na Vhambani Vhimbi. No ri phulusa!"

Zwipuka zwa takala nga maanda ngauri lwendo lu do bvela phanda.

Vha pfana na u tendelana uri,
"Mutingati u disa tshanduko!"

U wot̄he
u kona
zwit̄uku, ri
vhanzhi ri
phetha zwa u
dala!



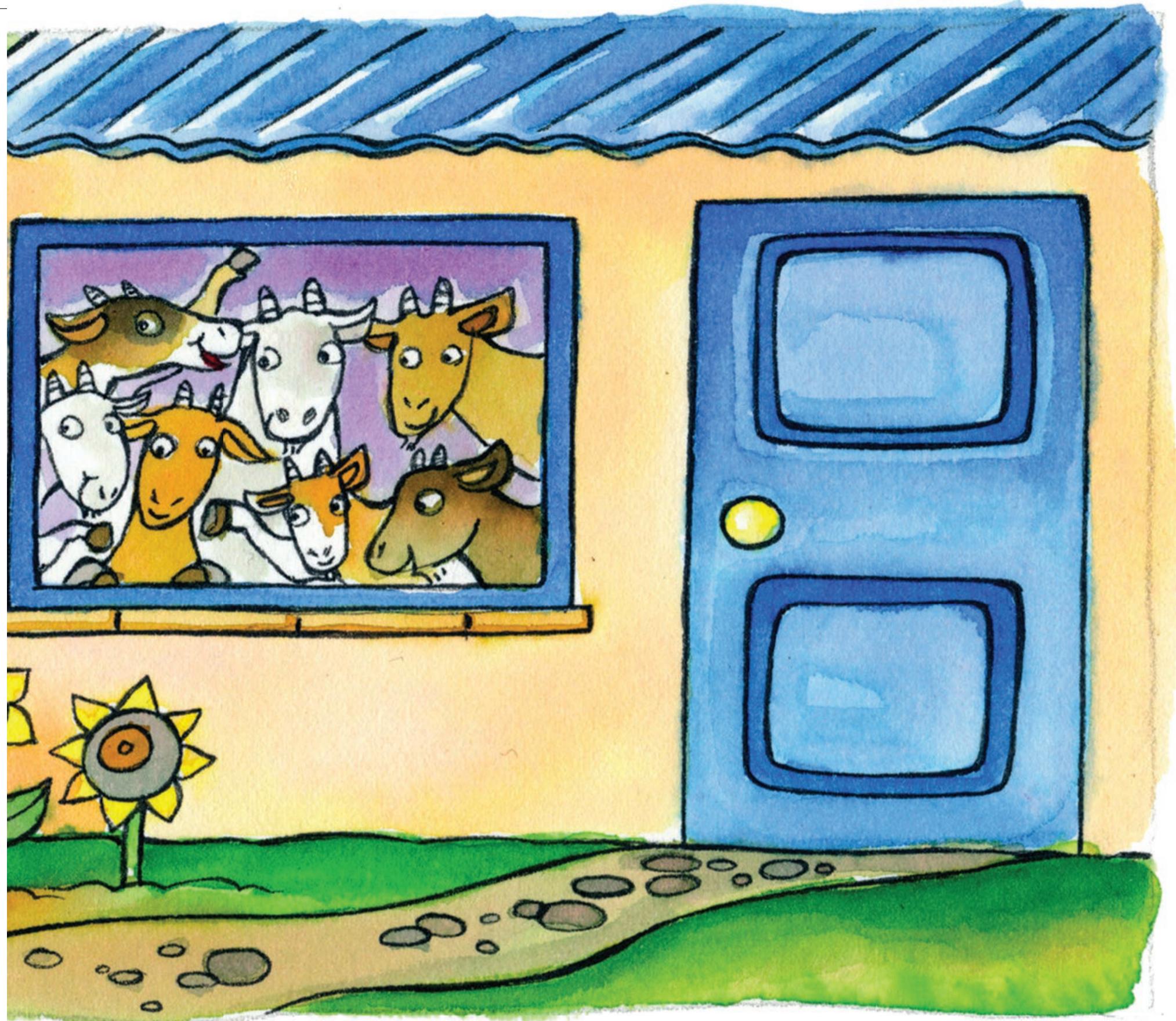
Phele ya yuropa na zwibudzana zwa sumbe



Kalekale ho vhuya ha vha na mbudzi
ye ya vha i tshi dzula muđini wayo
na zwibudzana zwa sumbe. Liňwe
đuvha ya vha i tshi khou tea u ya
đakani u đoda zwiliwa.



Mme: Vhananga, ndi kha di thoma
nda dzhena hafho dakani. Ni tea u
thanyela phele. Arali phele ya nga
dzhena hafha mudini, i do ni zhota
nothe. Ni do zwi divha uri ndi phele
nga ipfi layo li no hwasa na nga
milenzhe yayo mitswumitswu.



Zwibudzana: Vha songo vhilahela nga ri^{ne} mmawé. Ri do dilinda nahone a ri nga tendi phele i tshi dzhena.

Hu si kalekale musi mme vha tshi kha di bva u tuwa, ha mbo pfala u ombaomba vothini.

Phele: Vhananga hae, vulani vothi, mmawe vho vhuya. Ndo ni vhuyela na zwiliwa zwinzhizwinzhi.

Zwibudzana: Ri nga si vule vothi riñe. A si vhone mme ashu. Ipfi la vho li a hwasa. Vha phele vhone.

Phele ya mbo tuwa ya ya ya wana gwada la tshoko le ya mila u itela uri ipfi layo li vhe lisekene .

Phele: Vulani muñango wee, vhana. Mmawe vho vhuya.

Ipfi la phele lo vha lo no vha lisekene nahone li tshi takadza. Zwibudzana two vha zwi tshi vho todou vula vothi musi zwi tshi vhona milenzhe mivhili mitswumitswu nga fasitere.



Zwibudzana: A ri nga vuli vothi riñe. Mme ashu a vha na milenzhe mitsumitswu ngaurali. Vha phele vhone. Nga itsho tshifhinga ndi musi phele yo no farwa nga ndala khulu. Ya gidima ya ya ya renga fulauru ya khekhe ya i nunedza kha milenzhe. Milenzhe ya vho sala yo tshenuluwa. Ya vhuyelela u ya u khokhonya vothini.

Phele: Vhananga hae, ndo vhuya. Mvuleleni. Ndo ni vhuyela na zwiliwa zwinzhizwinzhi.

Zwibudzana: Kha vha thome vha ri sumbedze shimba uri ri zwi divhe uri vha mme ashu.

Nangoho phele ya mbo dzhenisa
shimba nga fasit̄ere.

Zwibudzana: Ndi zwone mma, ri do
khiilula vothi.



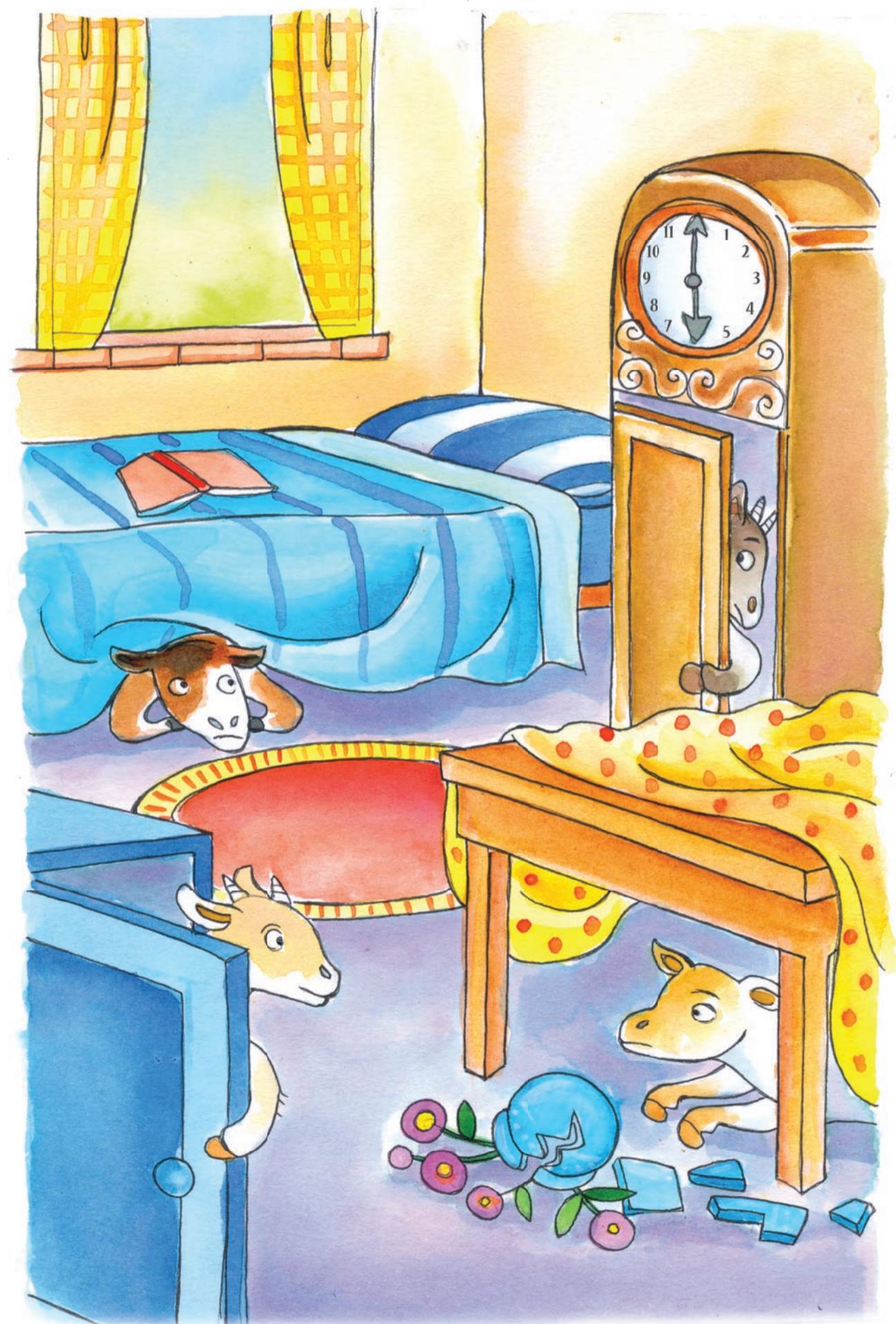
Musi vha tshi tou vula vothi vha mbo
vhona hu phele. Vha tshuwa zwi^hulu vha
lingedza u dzumbama. Kubudzana kuⁿwe
kwa sera fhasi ha ^htafula, kuⁿwe kwa
dzhena ngomu mabaini, kwa vhuraru
kwa dzhena tshi^hofuni, kwa vhu^hna kwa
dzumbama khishini, kwa vhut^hanu kwa
dzumbama khabodoni, kwa vhurathi
nga fhasi ha zinki kwa vhusumbe kwa
dzumbama ngomu watshini khulu. Phele
ya wana zwi^ha zwibudzana zwa rathi ya
zwi mila zwot^he.

Kubudzana kwa phedzi kwa ponya nge
kwa vha kwo tsireledzea watshini.

Hu sa athu vha kale mme vha mbo
vhuya vha tshi bva ^hdakani.

Mme: Vhana wee. Ni gai wee?

Kubudzana 7: Mmawe, ndo dzumbama kasini ya watshi. Phele yo la khaladzi dzanga na vhakomana vhothe!



Mbudzi ya sinyuwa nga maanda. Ya ya bizini i tshi todana na phele ya i wana yo edela fhasi ha muri. Mbudzi ya mona na phele i tshi sedzesha ya vhabona hu na tshithu tshi no khou tsukunyea na u bidigama thumbuni ya phele ye ya vha yo kukumuwa.

Mme: Zwi nga itea uri vhananga vha nga vha vha tshi kha di tshila? Iwe ḥwananga, gidimai u yo dzhia tshigero tshanga na nelete na harani.

Musi kubudzana ku tshi vhuya mbudzi ya mbo gera thumbu ya phele.

Zwila zwibudzana zwa rathi zwa thamuwa zwi tshi bva.

Zwibudzana: Huree, ro tshila!

Mme: Kha ri wane matombo mahulu. Ri
do a panga thumbuni ya phele musi i
tshi kha di vha yo edela.

Vha dadza thumbu ya phele nga
matombo, mbudzi ya runga thumbu
musi vho no fhedza. Phele ya vuwa ho
no vha kale.

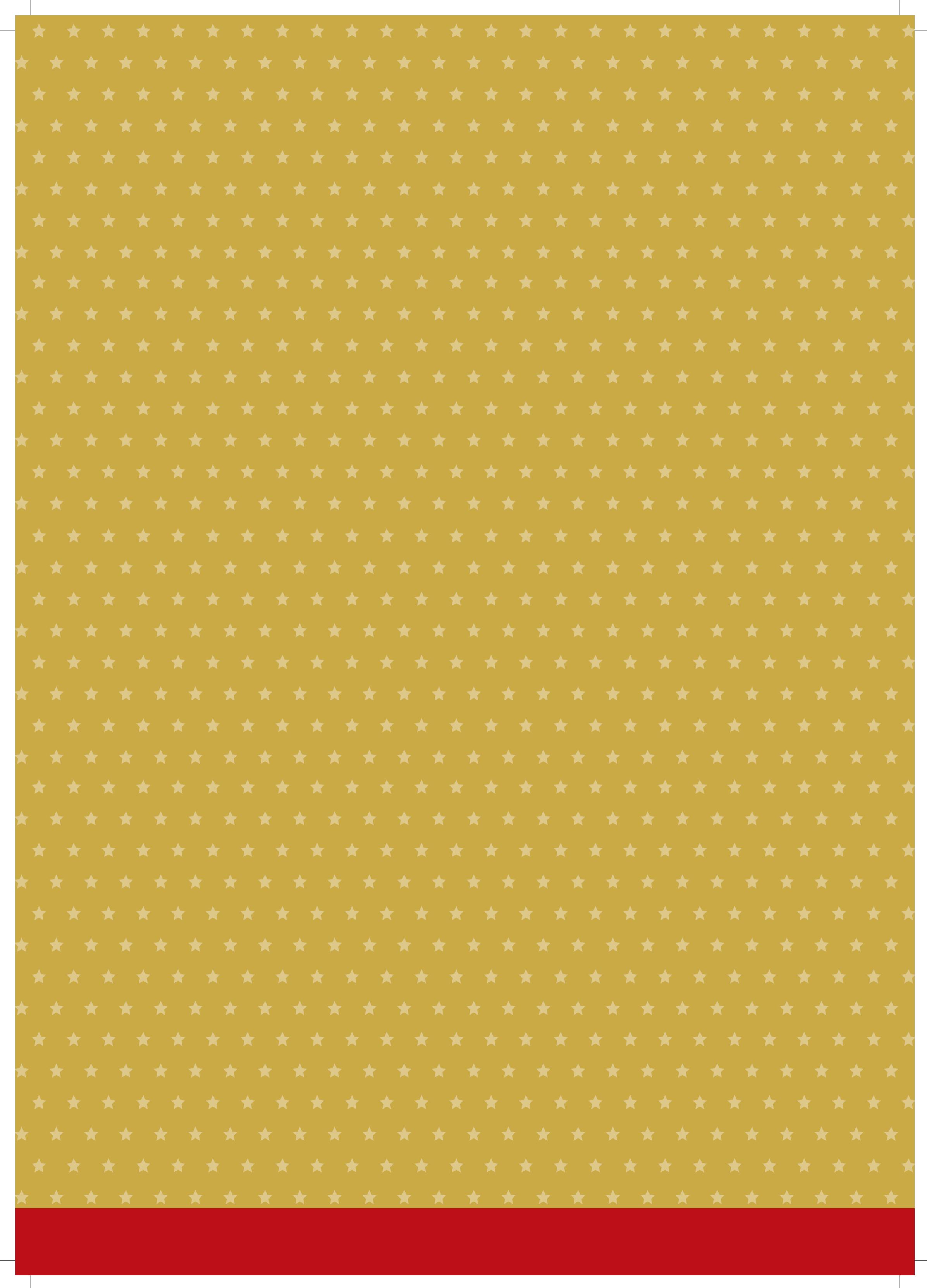
Ya pfa i na dora lihulu ya ri i ya u nwa
madi.



Phele: Ndi mini zwi no khou kuma na u kunguluwa thumbuni yanga? Ndo vha ndi tshi ri ndo mila zwibudzana zwino zwi vho nga ndo mila matombo.

Thumbu ya phele ya thoma u kuma na u lila musi phele i tshi khou shavha ngeno thumbu i tshi khou rema.





Bugu Khulwane. Ri a vha tanganedza kha tselano ya Bugu Khulwane. Bugu Khulwane iyi ndi tshipida tsha Tselano ya Rainbow yo tāndavhuwaho i no katela bugu dza mishumo. khuvhanganyamaiwalwa, bugu dza u vhala na phosifara. Ri na fulufhelo ja ura vha do wana uri izwi zwitiori zwa mifuda yo fhambanaho zwi a shumisea kha u funza nahone vhagudi vhavho vha do diphina nga u tshenzhela u vhala ha musi mudededzi a tshi vhala na vhagudi.

Tshitamennde tsha Pholisi tsha Kharikhulamu na U Linga (TSHIPOKHALI/CAPS) Tsha Vhuimo ha Muteo tshi topola U vhala na Vhagudi sa tshinwe tsha zwipiða zwi re na ndeme zwa tshirathedzhi tsha u vhala. U vhala na Vhagudi hu anzela u itiwa maðuvha mavhili u swika kha mañga nga vhege vhana vhoþhe vha tshi vhala maiwalwa a no fana. Bugu dza Mishumo na dza u vhala dzi nga kona u vha thusa u ita mushumo wo raloh.

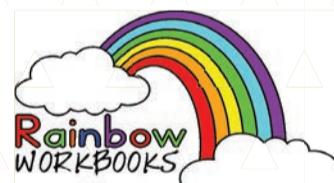
Fhedziha, u vhala na vhagudi hu no shumisa Bugu Khulwane i re na maðedere madenya ndi yone ndila kwayo ya u vhala ha lushaka ulu ngauri vhagudi vha a kona u vhona maipfi na zwifanyiso. Vha a kona u tevhela zwine vhone vha khou vha vhalela zwi tshi di fana na musi vha tshi khou anetshelwa zwitiori hayani. Ndi mafhundo mahulwane uri vhagudi vha dzule vho tou tanga iyi Bugu Khulwane, u itela uri vhoþhe vha kone u vhona na u vhala zwo iwalwaho. Maðedere madenya a re buguni idzi a ita uri zwi leluwe u vhalela nþha vhana vha re na tshivhalo nga tshifhinga tshithihi vho ðigedja. hu si na mazhuluzhulu. Bugu khulwane dzi re kha tselano iyi dzi fundedza vhagudi vhavho zwitiori, zwirendo, zwidate na mitambo khathihi na mafhungomatsivhudzi na mariwalwa a zwifanyiso (a girafiki).

Ndi mushumo wavho, sa mudededzi, u ita uri izwi zwitiori zwi nyanyule vhana khathihi na ita uri hune vhana vha vha hone hu a takadza na u nyanyula. U shumisa Bugu Khulwane zwi ita uri vha kone u vhalela vhagudi nga ndila ine ya nga ita uri vhone na vhagudi vhavho vha ðihelwe. Ri na fulufhelo ja ura bugu iyi i do vha thusa u ita ngauralo.

Minwe mihibulo ya kushumiselwe kwa Bugu Khulwane

- Kha vha shumise muhwenga wa puþasitiki i no vhonadza sa tshikhurumedzi tsha Bugu Khulwane yavho. Zwi nga thusa arali mudededzi na vhana vha tshi nga ñwala kha puþasitiki iyi.
- Kha vha ñwale kha tshikhurumedzi itsi nga pene i no phumulea nga maði.
- Kha vha shumise kiþipi ya "bulldog" kha u peretedza tshikhurumedzi kha Bugu Khulwane.

ISBN 978-1-4315-2923-0



ISBN 978-1-4315-2923-0

THIS BOOK MAY NOT
BE SOLD.



basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright
pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

The Big Books in this series are available in all languages. They were developed
by a team of UNISA Language and Education experts as part of their Community
Engagement contribution to South Africa's education sector.

Author: V McKay



Kha vha ðiitele tshitende tshavho tsha Bugu Khulwane

Vha tea u shumisa:

- Khadibogisi lo aðamaho u lingana na Bugu Khulwane yo vuliwaho (594 mm) na vhulapfu haþo kararu (1360 mm).
- Theipi ya Maskini
- Kiþipi kana phekhisidzi no do fara khadibogisi.

Kha vha shumise theipi ya masikini kha u tuma zwipiða zwa khadibogisi. Kha vha pete khadibogisi vha ite fureme ya A vha peretedze tshiraho na nga phanda nga kiþipi sa zwe zwa sumbedzwa kha tshifanyiso tshi re afho fhasi.

